

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. І. Киян (Кіровоград)

Олександр Яблоновський як дослідник історії України

У списку найавторитетніших зарубіжних дослідників історії України XV—XVII ст. одне з провідних місць по праву повинно належати видатному польському вченому Олександрові Валер'яну Яблоновському. Член Товариства історії і старожитностей російських у Москві, Нестора-літописця в Києві, Історичного і Геральдичного у Львові, Наукового у Варшаві, Королівського у Лондоні, автор кількох наукових праць, Яблоновський проявив себе в багатьох галузях знань: історії, археології, історичній географії, етнографії та ін.¹ В кожну з них він вніс оригінальні ідеї, щоправда, не всі вони сприймалися сучасниками, під час призводили до гострих дискусій між польською й українською історіографією, але це не заважало таким корифеям історичної думки в Україні, як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, М. П. Василенко, Д. І. Дорошенко, В. К. Липинський та ін. з щирою повагою вести мову про науковий доробок польського історика, широко залучати здобутий ним фактичний матеріал до своїх наукових праць.

Народився О. В. Яблоновський 1829 р. у с. Гозліні на території Мазовії. Батьки його належали до середовища польської шляхти, що своїм генеалогічним корінням була зв'язана з Україною. Початкову освіту він здобув у містечку Дрохичені, а гімназійну — у Білостоці².

У 1847 р. Яблоновський приїхав навчатися до Київського університету, що в перші десятиліття свого існування наповнювався переважно студентами з числа шляхти Правобережної України. Навчаючись на історико-філологічному відділі, він особливу увагу проявляв до славистики, обравши її за предмет своїх спеціальних досліджень. Широкий резонанс серед студентів університету викликала справа кирило-мефодіївців. З певною варіацією (ідея месіанської ролі Польщі в слов'янському світі) панславізм був досить популярним і серед польської студентської корпорації (гміни). Висловлені Адамом Міцкевичем в «Księgie narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» положення, сприймалися польською молоддю як керівництво до дії. Під впливом цих ідей Яблоновський зав'язує дружні стосунки з українцями, болгарами, сербами. Події революції 1848 р. в Австро-Угорщині, що сколихнули слов'янський світ, ще більше посилили у Яблоновського панславістський настрої.

Провчившись два роки в Києві і прагнучи бути корисним на випадок збройної боротьби за незалежність своєї Батьківщини, Яблоновський «відчув потребу у більш вагомій з точки зору практичних потреб освіті»³. З 1848 по 1853 р. він навчається на медичному відділенні Дерптського університету. Після його закінчення знову повертається до Києва, але кар'єра лікаря його не приваблювала. Він все частіше почав звертатися до попередніх захоплень філологією та історією. Заробляючи на хліб медичною практикою в навколишніх селах, Яблоновський увесь свій вільний час проводив у бібліотеках Києва.

Зміна політики в Російській імперії зі вступом на престол у 1856 р. Олександра II та перспектива заснування кафедри славистики при Київському університеті підштовхнули Яблоновського до думки стати викладачем цієї кафедри. Але, як він сам констатував, «потрібна була

більш досконала наукова підготовка»⁴. З цією метою Олександр Яблоновський у 1859—1860 рр. подорожує по Західній Європі, відвідує центри тогочасної світової науки: Берлін, Лондон, Париж, студіює філологію в Берлінському університеті. Особливе враження на нього справило знайомство з видатним польським істориком і громадським діячем Іоахімом Лелевелем, резиденцію якого в Брюсселі Яблоновський відвідав наприкінці 1860 р. Глибоке враження від цієї зустрічі залишилося у нього на все життя.

У 1861—1862 рр. Яблоновський з метою більш глибокого знайомства з історією і побутом південних слов'ян мандрує по Сербії, Хорватії, Болгарії, відвідує Константинополь. Але предметом його особливого інтересу були Волинь, Поділля і «Київська Україна». Ледве чи знайдеться яке містечко в цих краях, в якому б не побував польський історик. «Лише шляхом особистого бачення,— писав він згодом,— пізнав я цей край і людність»⁵.

Хоч Яблоновський і не брав безпосередньої участі у польському національно-визвольному русі 1863—1864 рр., але був заарештований російською владою і відправлений на заслання до м. Керенська Пензенської губернії. Тут він провів майже чотири роки. Після звільнення в 1868 р. Яблоновський остаточно переїхав до Варшави, але щороку приїздив в наукових справах до Києва, Львова, Одеси. Під час поїздки він продовжує збирати матеріали з історії й етнографії, мовознавства, готуючись до наукової діяльності. Як слушно констатує в розвідці про діяльність Яблоновського один з класиків польської історичної думки Тадеуш Корзон: «Подорож була все для Яблоновського»⁶. Майже через кожні 2—3 роки вирушає він у тривалі мандрівки. Особливо вражаючою була його подорож 1870 р., здійснена через Вірменію, Сирію і Месопотамію до Єгипту.

Поворотним моментом біографії Яблоновського стало його знайомство з професором Варшавського університету і директором Варшавського архіву давніх актів Адольфом Павінським (1840—1896 рр.)⁷. Разом з ним Яблоновський приступив до реалізації грандіозного плану по виданню матеріалів з історії Речі Посполитої під загальною назвою «Źródła dziejowe» («Джерела історичні»). Згідно з попередньою домовленістю, А. Павінський збирав і опрацьовував матеріали зовнішньополітичного і військово-історичного характеру, а Яблоновський досліджував переважно соціально-економічні питання. У 1877 р. він видав перші свої два томи з цієї серії. Обидва вони були присвячені історії України. Перший том «Rewizya zamków Ziemi wolyńskiej w połowie XVI wieku», написаний переважно на актовому матеріалі, містив багаті відомості про економічний розвиток Волині. Другий том «Lustracja królewszczyzn Ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowie XVII wieku» був наповнений почерпнутими з польських архівів важливими документами з історії колонізації і соціальних стосунків в українських землях і доведений у хронологічному відношенні до 1630 р.

Здобутий архівний матеріал був опрацьований Яблоновським у монографії «Starostwa Ukrainy w pierwszej połowie XVII w.», опублікованій як додаток до V тому «Źródła dziejowe». В ній він виступив зі своєю теорією заселення української території в часи після татарської навали. Поява праць Яблоновського була неоднозначно зустрінута дослідниками історії України. В. Б. Антонович у спеціально підготовленому рефераті, який був прочитаний на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця, в цілому дав позитивну оцінку, відмітивши, що «дослідження Яблоновського відрізняється великою безпристрасністю, які рідко й нині зустрічаються в польській історичній літературі. Ознаки звороту на критико-історичний шлях помітні лише в останні роки і п. Яблоновський належить до видатних представників цього напрямку»⁸.

Значно більш гостру реакцію монографія Яблоновського викликала з боку відомого дослідника колонізаційних процесів в Україні М. Владимирського-Буданова, який зробив йому закид у тенденційності підбору та інтерпретації історичних свідчень і «повторенні тез, що стали аксіомою в польській історичній науці»⁹. Яблоновський у відповідь виступив зі своїми поясненнями. Це призвело до досить інтенсивної полеміки між українськими і польськими істориками, що точилася на сторінках журналів «Ateneum» і «Przeglądzie Historyczny» з 1888 по 1907 рр. Але навіть гострий обмін думками з українськими істориками ніколи не приводив до розриву стосунків з ними, а тим більше до ворожнечі. Яблоновський неодноразово брав участь у засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця, навіть у той час, коли М. Владимирський-Буданов у ньому головував.

З українських істориків найкращі стосунки і порозуміння у Яблоновського склалися з П. Кулішем. Під час свого службового перебування у Варшаві Куліш, познайомившись з польськими джерелами, докорінно змінив свої погляди на історію українського козацтва й історичну роль польської шляхти на українських землях. Сформульовані Кулішем у другому і третьому томах «Истории воссоединения Руси», а згодом з особливою різкістю повторені в статті «Казакі по отношению к государству и обществу» на сторінках журналу «Русский архив» тези про деструктивний і анархічний характер запорозького козацтва, як явища антикультурного і антисупільного, були без принципових застережень сприйняті Яблоновським. У монографії «Kresy Ukrainy, rolicholecia — do guiny», вперше опублікованій на сторінках журналу «Ateneum» за 1877 р. і згодом передрукованій в «Piśmach», Яблоновський дає дуже схвальну оцінку історичним узагальненням українського історика¹⁰.

Вже в середині 80-х років минулого століття Яблоновський вважався провідним фахівцем історії України XV—XVII ст. Саме так його атестує редакція журналу «Киевская Старина», вміщуючи на сторінках видання переклад праці польського дослідника «Żadnieprze», підготовлену ним для XVI тому фундаментального «Słownika geograficznego»¹¹.

Поряд з історичними студіями Яблоновський посилено працює і в галузі етнографії. Зібрані ним в результаті багаторічної праці матеріали були вміщені в монографії «Etniczna postać Ukrainy w epose zjednoczenia jej z Kogona», опублікованій на сторінках львівського історичного журналу¹².

В 90-ті роки Яблоновський приділяє Україні особливу увагу. З-під його пера виходить ціла серія статей з історії, етнографії та історичної географії. Виданий у 1911 р. великий третій том семитомного зібрання «Pisem» Яблоновського, практично повністю укомплектований працями з української тематики, що були написані дослідником у цей відрізок часу.

Дуже інтенсивною була й археографічна діяльність польського вченого. Він продовжує в «Źródła dziejowe» публікацію актового матеріалу із соціально-економічної історії України, поєднуючи її з ґрунтовним критичним аналізом у спеціальних розвідках. Найважливіші з них: «Źiemie ruskie — Rus Czerwona» (Т. XVIII), «Ukraina» (Т. XX—XXI), «Wołyń i Podole» (Т. XIX), «Ukraina (Kijów, Braclaw)» (Т. XXII).

Крім оригінальних досліджень, Яблоновський дуже часто публікує в польських історичних журналах змістовні рецензії на праці українських істориків. У цьому контексті варто зазначити його оцінку праці М. С. Грушевського «Барское староство» (1893 р.). Хоч польський історик і вказує на певні фактологічні неточності в монографії і не погоджується із загальною схемою українського історичного процесу, але тут же підкреслює нахил М. С. Грушевського до строгого документалізму, констатує, що праця останнього «гідна особливої уваги»¹³.

Яблоновський вітав також появу праці українського дослідника стародавньої Русі М. Молчановського «Очерки известия о Подольской земле до 1434 г.», присвятивши їй велику рецензію. В ній він доповнив матеріал книги Молчановського своїми відомостями з історії культури, провів порівняльний аналіз її змісту з працями польського історика Кароля Шайнохи, значно розширив документальну базу дослідження, вперше ввівши до наукового обігу матеріали молдавського походження¹⁴.

В зв'язку з широким відзначенням у слов'янському світі 500-річчя Краківського (Ягеллонського) університету і поширення культури та освіти в слов'янських землях, Яблоновський отримав від організаційного комітету пропозицію написати спеціальну монографію з історії Києво-Могилянської академії. Завдання було для нього досить почесним, але в той же час і нелегким, бо, як вважає історик Тадеуш Корзон, «в Києві вороже ставилися до всього того, що було написано з історії по-польськи»¹⁵. Яблоновський справився з цим завданням досить успішно і в 1899 р. видав монографію «Akademia Kijowsko-Mohilanska: Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachódniej na Rusi», яка не втратила свого наукового значення і нині¹⁶. Застосований ним порівняльно-історичний метод дослідження дав йому можливість створити досить широку картину культурного взаємозв'язку українських земель з Польщею і країнами Західної Європи. Але уникнути закидів у тенденційності Яблоновському все-таки не вдалося. З гострою критикою у відгуку під назвою «Урок с Запада» на працю польського історика виступив професор Київської духовної академії Ф. І. Титов. Він прямо звинуватив дослідника в «безмежному звеличенні всього польського в політиці і публіцистиці»¹⁷.

В цілому негативну, хоч більш науково обгрунтовану і зважену рецензію на монографію Яблоновського дав також на сторінках «Київської Старини» відомий дослідник історії культури і церкви К. В. Харлампович¹⁸.

Яблоновський відповів на критику великою статтею. Парируючи випадки своїх опонентів у частині, де мова йшла про навмисну тенденційність у підборі фактів, він, зокрема, писав: «Важливі справи руські я трактую з чисто наукових позицій, бо Русь для мене те ж саме, що має гніздо Мазовія»¹⁹.

З 1901 по 1903 рр. Яблоновський переважно працює над грандіозним за своїми масштабами історичним атласом Речі Посполитої. Його видання дало широкий імпульс для розвитку історичної географії не лише в Польщі, а й в Україні²⁰.

Останньою великою працею Яблоновського була «Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej», видана в 1912 р., за рік до його смерті. Як і більшість попередніх, вона була присвячена українській проблематиці. Відомий польський історик Станіслав Смолька, редактор видавництва, де була надрукована книга, в передмові висловлюється про неї як «одну з найкорисніших, без сумніву, з-поміж усіх, які занотує наша біжуча бібліографія»²¹. Польський читач, на його думку, «знайде тут все, що поляк повинен знати про історію України, цілий компас в погляді на українське питання, на його минувшину і теперішній стан»²².

Книга викликала значний науковий інтерес і серед українських істориків. Крім анотації її змісту в різних історичних виданнях, М. Залізняк вмістив на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» велику за обсягом рецензію²³. В преамбулі до неї він зазначив: «Олександр Яблоновський — пильний дослідник життя українських земель. Видані ним історичні матеріали й довгий ряд монографій і розвідок з української історії давали нам право сподіватися, що і названа праця або дасть багато нового, або буде доброю синтезою, ясним й історично вірним уявленням історичного процесу, для висвіт-

лення окремих частин якого він так багато зробив»²⁴. Але детальний аналіз змісту праці, проведений українським істориком, виразно виявив і слабкість тих теоретичних засад, на яких Яблоновський ґрунтував свій підхід до розгляду історії України. Вони проявилися вже у самій назві дослідження, де свідомо протиставлено термін «Полуднева Русь» терміну «Україна-Русь», який стверджує спадкоємність українського історичного процесу. Яблоновський під назвою «Полуднева Русь» розуміє виключно землі Речі Посполитої, отже, дає зрозуміти, що він не має на меті дати цілісну історію українського народу, цілеспрямовано випускає з поля зору його найдавнішу добу й історію так званої «Гетьманщини». Саме тому, як слушно зауважує М. Залізняк, «се не виклад української історії, а історія польськості на українських землях...»²⁵.

Для розуміння мотивів саме такого підходу Яблоновського до розгляду історії українського народу варто зупинитися на історичних поглядах польського вченого. Концепція історичного пізнання Яблоновського несла в собі елемент еkleктизму. З одного боку, відчувається великий вплив тих принципів, що йшли власне від Лелевелівської історичної школи і були сприйняті переважною більшістю польських істориків другої половини ХІХ ст. З іншого, — досить помітно, що Яблоновський опинився у полоні всеобіймаючих ідей західноєвропейського позитивізму, що почасти зближує його з представниками так званої «Варшавської позитивістської школи», яка домінувала в польській історіографії протягом 80—90-х років минулого століття²⁶.

У І. Лелевеля (1786—1861 рр.) Яблоновський сприйняв нахил до документалізму, здоровий критицизм у ставленні до історичних джерел, а також окремі компоненти історико-соціологічної концепції. Як і його відомий попередник на терені польської історіографії, Яблоновський вбачав в історичному процесі прояви «специфічного духу народів», певних «витоків культури» та інших духовних чинників, піднесення чи упадок яких в кінцевому результаті фатально впливають на долю народів. Елементи містицизму в історіософії Яблоновського сприяли ідеалізації польських національних рис. Полякам він приписує особливу схильність до волі, миролюбство, мужність, релігійну толерантність і т. п. Такий, дещо упереджений підхід, незважаючи на постійні декларації про примат об'єктивізму в історичному дослідженні, підчас заважав Яблоновському дати правильну інтерпретацію історичних стосунків польського й українського народів.

Вплив позитивізму знайшов свій відбиток у розширенні джерельної бази історичного досліду, а також в нахилі до висвітлення соціально-економічної тематики. Яблоновський один з перших у польській історичній науці почав приділяти пильну увагу археографії, історичній географії, геральдиці, соціальній психології. Характерний для позитивізму раціонально-емпіричний підхід до розгляду історичного минулого поєднувався у Яблоновського з використанням порівняльно-історичного методу дослідження, який вимагав не вузькопрофесійних знань, а широкої історичної ерудиції і тривалої попередньої підготовки.

Як дослідник історії України, Яблоновський особливу увагу приділив періоду пізнього середньовіччя. В хронологічному аспекті переважна більшість його праць охоплює, власне, ХV — першу половину ХVІІ ст. Тематичний діапазон їх окреслений нахилом до висвітлення соціально-економічної проблематики й історії культури. Політична історія в наукових працях дослідника відступає на задній план.

Особливу увагу Яблоновський звернув на теорію заселення України, відвівши цій проблемі чимало місця на сторінках «Zródła dziejowe» і написавши з цього приводу кілька спеціальних розвідок²⁷. Як і його попередники на терені польської історіографії: М. Грабовський, Т. Любомірський, К. Шайноха та ряд інших, Яблоновський підходив до її розгляду з точки зору спустошення Південної Русі в період татарської навали ХІІІ ст. В обезлюдненому краї на основі злиття слов'янського і

тюркського елементів утворився новий етнос, що мав дуже мало спільного з колишньою Руссю. При чому, вважає історик, якщо слов'янська стихія отримала перевагу в протистоянні з азіатським світом на терені України, то в цьому заслуга насамперед поляків, що повернули її у бік західноєвропейської цивілізації. «Після монгольського погрому,— пише Яблоновський,— Русь не мала зовсім ніяких сил для свого відновлення і ніколи не була б в силі виконати це сама. Литва змогла її лише оборонити, захистити на певний час, але не змогла її підняти, заселити, привести в порядок і схилити до європейської цивілізації. Таке історичне завдання випало на долю Польщі. Будучи для неї умовою фактичного володіння руськими землями і моральним оправданням цього володіння, таке завдання зробилося з плином часу її високою історичною місією і цю місію поляки виконали старанно і щиро»²⁸.

Як бачимо, Яблоновський не утруднює себе пошуками нових підходів до проблеми і повторює тези, що стали аксіомою польської історіографії XIX ст. і навіть проявляються в працях істориків сучасності²⁹. В означеному контексті варто зауважити, що ідея культуртрегерства Заходу щодо Сходу Яблоновського, як до речі і його попередників (особливо К. Шайнохи), базувалася на теоретичних узагальненнях німецьких істориків: Йогана фон Райтемаера і Генріха фон Трейчке. Останній у своїй монографії «Das deutsche Ordensland Preussen» (1865 р.), яка викликала бурю протестів з боку поляків, твердив, що німецький «Drang nach Osten» приніс західним слов'янам раніше недоступну культуру, німецьке законодавство і так званій «Zucht» (порядок). Але стаючи в гостру опозицію до цієї теорії, Яблоновський, як і його сучасники, не хотів бачити, що дефініції стосовно польської «Історичної місії» в Україні — явища одного і того ж самого порядку і є, по суті, повторенням німецької антинаукової концепції, з тією лише різницею, що слово «німець» замінено на слово «поляк».

На думку Яблоновського, колонізаційний процес рухався спочатку з півночі на південь. Головна кількість переселенців йшла з Білорусії і Полісся. Процент поляків у той час був досить незначним. До Люблінської унії 1569 р. вони не мали принципового значення. Але після неї ситуація різко змінилася. Вона відкрила широку дорогу польським вихідцям. Поліський і білоруський переселенський рух слабне в той час як різко зростає рух червенський, мазовецький і малопольський. Колоніст із Заходу, а конкретніше, з Польщі, «втрачаючи свою не лише класову, але і національну залежність, зливається з експансивною, творчою національною стихією, яка його оточує. Бо ж малоруська національність,— образно пише Яблоновський,— так рано на тому багатому новосіллі, на новосіллі законному, потоками крові окупленому, почула себе вдома, що без уваги на те, які, коли і звідки припливали сюди етнічні елементи, вона поглинала всі їх у собі»³⁰. На думку Яблоновського, заселення Червоної Русі із старою Волинню і Поділлям було закінчено в XV ст., а на початку XVII ст. прийшла черга до українських пустощів Південної Русі³¹.

Основні мотиви колонізації з центральних частин Польщі Яблоновський вбачав у причинах економічного характеру (посилення залежності селян від можновладців), а також у послабленні татарського елементу в українських степах. «Прагнення переселення на креси (пограниччя, окраїна) було настільки нестримне,— вважає Яблоновський,— що землі середньої Польщі з великим ущербом для себе, зовсім спустіли, хоч тоді посилено намагалися стримати це зло, заборонивши в багатьох сеймових постановках втечу «хлопів» і постановляючи строгі покарання для кожного шляхтича, що зманює чужих підданих»³².

У справі заселення українських земель Яблоновський значну роль відводив діяльності старост і землевласників, які з метою колонізації отримали від польського уряду величезну «пустинну» територію в Україні. Але пріоритет у цій справі він все-таки віддає шляхті. Саме вона,

на думку Яблоновського, — «становила найбільш енергійний і можливо найбільш заслужений елемент у ділі колонізації»³³. Солідаризуючись з узагальненнями іншого польського дослідника Кароля Шайнохи, який оцінював результати колонізації як «Zdobycze pługа polskiego» (здобуток польського плуга), Яблоновський при першій же нагоді намагався позитивні зміни в економіці краю віднести насамперед на рахунок вмілої політики земельних магнатів та ініціативи шляхти, хоч і не заперечує наявності досягнень самостійної козацької колонізації краю. «Взагалі, — писав історик, — колонізаційний рух у Київському Задніпров'ї поширювався з кінця XVI ст. ледве чи не з кожним днем, завдяки як старанням старостських і магнатських осадчих, що зманювали народ обіцянкою багаторічної «воли» і т. п., так і безперестанному розвитку самостійної козацької колонізації, і до кінця першої чверті XVII ст. рух цей досяг, очевидно, кульмінаційної вершини»³⁴.

Теорія заселення України Яблоновського зустріла заперечення ряду дослідників колонізаційних процесів в Україні, які справедливо вбачали її головну слабкість у тому, що вона не стверджується відповідними даними топоніміки й етнографії та гіпертрофує силу польського впливу на цей процес³⁵. З українських істориків теорія Яблоновського справила значний вплив переважно на В. К. Липинського, який у монографії «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» близько 50 разів посилається на факти й узагальнення Яблоновського, вважаючи їх вільними від тенденційності і будь-яких упереджень³⁶. Він же також модифікує тезу Шайнохи — Яблоновського про результати колонізації України як «здобичі польського плуга», повертаючи Україну «українському плугу», який у боротьбі із степом виконував роль європейської цивілізації. Роль варварів у даному випадку відводиться татарським і їм підзвучним «кочовим елементам»³⁷.

Варто зазначити, що схема Яблоновського — культурний Захід, символізований плугом і некультурний Схід представлений степом, — є дуже вразливою. Якщо вести мову про ідентифікацію європейської культури з культурою «плуга», то проти цього промовляє те, що культура плуга відома в Україні з часів неоліту, коли про жодну з європейських культур не може бути мови. Окрім того, абсолютно штучною і надуманою видається прагнення Яблоновського поєднати проблему європеїзації України періоду пізнього середньовіччя з якоюсь певною фазою боротьби «плуга» з анархічним, варварським «степом», оскільки ця боротьба в степах України, на великому зломі протистояння азіатської й європейської стихій ніколи не вщухала.

Теорія колонізації України XIV—XVII ст. Олександра Яблоновського тісно перепліталася також з проблемою земельної власності і громадського устрою, як безпосередніх атрибутів означеного процесу. В українській історіографії сучасній польському історику, переважно зусиллями Д. І. Іванішева, студій М. Владимирського-Буданова й особливо в працях В. Антоновича та його історичної школи, вкорінилася думка, що за часів Київської Русі в Україні існувала система так званого «громадського ладу», як основного суспільно-політичного принципу («начала»), в якому князі виконували лише означені громадським самоуправлінням охоронні функції. Історики народницького напрямку вважали, що цей принцип домінував в Україні (особливо південній) навіть у першій половині XVII ст.³⁸ На півночі і в центральних районах України, щоправда, громадський устрій в час Литовської доби був сильно підірваний діями великих литовських князів, які, підкоривши українські землі, хотіли зробити їх особистим володінням і тому старанно насаджували зовсім не характерні для України воєнно-феодальні порядки³⁹.

Гідною особливої уваги є та обставина, що домінування воєнно-феодального принципу безпосередньо переплітається із системою при-

ватного землекористування, яку не знає громадський лад на українських землях. Саме тому для репрезентантів української народницької історіографії мірилом переваги військово-феодальних стосунків над громадським ладом є поширення приватної власності на землю. Саме в ній українські народники вбачають причину нищення милого серцю українця громадського устрою, результатом якого є суспільна диференціація і витвір антагоністичних класів — шляхти і селянства.

Позиція, що її зайняв до цієї народницької концепції Яблоновський, цікава насамперед тому, що вона майже ідентифікується з поглядом на цю справу українського історика-державника В. Липинського, який досить часто покладається саме на неї, а ніде, зауважимо, не посилається на висновки української народницької історіографії⁴⁰. Теорію про праруський громадський лад українських народників Яблоновський кваліфікує за «патріархальну ідилію» («Sielanka» — від українського слова «село») й пропонує лишити її поетам. «Що це за староруський тип громадського життя мали наново відновити вихідці з густіше заселених країн у степах, цього гаразд не розуміємо, ця староруська громада так мало нам відома, це свого часу висунуте поняття про неї так пахне знову ідилічним сентименталізмом, що відкликатися до неї вже, може, запізно»⁴¹.

Не поділяє Яблоновський також народницьку тезу про соціальну гармонію в умовах громадського ладу і жалю з приводу його занепаду. Навпаки, він повністю схвалює тенденцію історії витворити приватну власність і суспільні класи, вважаючи це за прояви суспільного поступу. Польська шляхта (але наскільки, дійсно, «польська»? — критично запитує Яблоновський, — адже, властиво, українська) — це для нього невід'ємна частина спільної для всієї Європи земельної аристократії, що існувала в часи староруської держави в особі князів і боярів задовго до польського проникнення в Україну. Саме тому нове проникнення феодальної знаті в український степ не може розглядатися в контексті «Історичної вини» Польщі, тим більше, що головна маса земельної знаті була руського походження.

Очевидно, можна інтерпретувати ці погляди Яблоновського за спробу ідеологічного захисту інтересів шляхетського класу, симпатій до якого він зовсім не приховував. Але, як слушно констатує Л. Р. Білас, «коли залишити на боці симпатії польського історика до шляхти, а українських істориків народницького напрямку до простого люду — разом з їх антипатією до шляхти, яка цей люду, як вони постійно підкреслюють, гнобить і експлуатує, — залишиться все ще невияснене питання: що означає сама собою ідеалізація «громадського принципу» в українській історичній і суспільно-політичній думці, ця ретроспективна утопія української інтелігенції XIX — початку XX ст., яка приневолила Михайла Грушевського ще в 1920 р. вірити, що на Україні, під більшовиками, цей громадський лад відроджується, і що треба туди поспішати, щоб не прогавити того переломного для нашої історії моменту, коли він знову здійсниться»⁴².

Не менш значну увагу Яблоновський приділив також проблемі походження й організаційного оформлення українського козацтва⁴³. На його думку, назва «козак» тюркського походження і принесли її в Литву татари, що були поселені Вітовтом при рубежах (кресах) на праві воєнному з умовою нести військову повинність за землею, що була їм виділена. Козаки татарські ще тривалий час зберігали свої етнічні особливості, але під впливом прийняття християнства і поступової слов'янської асиміляції залишили для історії лише свою стару назву⁴⁴.

В Україні процес мав подібний характер. Якщо не Вітовт, то київські князі XV ст. Олелько і Симеон поселили козаків-татар на пограниччі. До них прилучився різний бродячий люду, що ніколи не переведився в українських степах і був відомий ще в XIII ст. під назвою брод-

ників. Але як і на півночі, на півдні теж поступово бере верх слов'янський і на початку XVI ст. у степовій Україні вже з'являється на їх основі нова, з особливим характером народність.

На думку Яблоновського, зростання козацтва на півдні і занепад на півночі переконливо свідчить, що для цього явища потрібні, крім оборонних, ще й специфічні умови. Одну з них він вбачав у географічному факторі, а саме, в родючості степових земель і багатстві південного краю. Саме це підштовхувало «можновладців» і українських старост сприяти росту козацтва як запоруки успіху колонізації. Основним джерелом поповнення придніпровського козацтва, вважає польський історик, була дрібна шляхта і воєнні слуги при замках. Але поступово, з встановленням економічного контролю за переселенцями з боку земельних магнатів, головним джерелом поповнення козацьких контингентів стають збігли селяни. «Показачуться в Україні,— пише Яблоновський,— і селяни і міщани, звільнений із цехових порядків, показачуться і пан брат шляхтич, який «кумається» з осілими козаками, що, як «лицарство», не бажають підлягати старостам і тоне в їхньому запорозькому товаристві, як шляхтич-русин так і шляхтич-поляк, але цей, останній, поділяючи долю інших чужеплемінних елементів, втрачає не лише свою класову належність, але і національність, зливається з експансивною, творчою національною стихією, яка його оточує»⁴⁵. Через швидке кількісне зростання козацтва старости були вже не в змозі контролювати його дії і воно перетворюється на самостійну силу. «Умови прикордонного життя сприяли тому,— констатує Яблоновський,— що козаки виходили з послушання старост і вже як вільні люди встановлювали своє самоуправління»⁴⁶.

Організаційний процес в українського козацтва, вважає Яблоновський, завершився лише в другій половині XVI ст. До цього часу історик відкидає наявність у козаків, якої б то не було організації. Він перший у тогочасній польсько-українській історіографії виступив з критикою канонізованої українською історичною наукою XIX ст. легенди про організацію Стефаном Баторієм у 1576 р. українського козацтва⁴⁷. На його думку, ніякої реформи взагалі не було. Король Стефан Баторій відносився до козаків як до своєвільного і небезпечного елемента, який завдавав лише клопоту уряду Речі Посполитої своїм безперервним шарпанням татар і турків, провокуючи їх на військові дії. Але і він в інтересах прикордонної охорони і щоб прибрати козаччину до рук вирішив організувати з козаків службовий відділ чисельністю в 500 козаків, поставивши на чолі його шляхтича Яна Оришовського. Полк Оришовського брав участь у Лівонській війні. Як вважає польський історик, це не була реформа, оскільки до подібного роду наборів польський уряд звертався кожного разу, коли над Річчю Посполитою нависала військова небезпека. Подібні набори були здійснені в 1583, 1588 і 1590 роках. Таким чином, резюмує Яблоновський, одноразової реформи не було, а Баторій, приймаючи козаків на службу, «лише сприяв формуванню українського козацтва як окремої від інших станів вільної верстви населення»⁴⁸.

Думка Яблоновського знайшла пізніше своє підтвердження в працях українських істориків: О. Стороженка, В. Доманицького, І. Крип'якевича⁴⁹.

Польський історик перший у тогочасній історіографії розглянув також національний і соціальний склад козацтва в Україні, використавши з цією метою знайдений у Варшавському архіві й опублікований в V томі «Zródła dziejowe» службовий реєстр 1581 р. На його думку, він переконливо свідчить про інтернаціональний характер козацтва. Втім, Яблоновський не заперечує перевагу в ньому українсько-білоруського елемента (83 %), в той час як поляки становили не менш як 10 % від загальної чисельності контингенту в 1000 козаків. Щодо соціального складу, то Яблоновський звернув увагу дослідників проблеми

на широке представництво як української, так і польської шляхти в середовищі козацтва на ранній стадії його існування.

Однією з болючих і в той же час ключових проблем української історії було питання про причини і характер козацько-польської боротьби. Яблоновський брав активну участь у науковій полеміці, що, починаючи з кінця 50-х років минулого століття, безперервно точилася на сторінках журнальної періодики між польською й українською історіографією. Найбільш повний аналіз проблеми Яблоновський дає в монографії про українське пограниччя⁵⁰. У цій праці він формулює свої погляди на причини і характер польсько-українського антагонізму XVII ст. Головну причину боротьби Яблоновський вбачає не в політичних факторах, а в сфері соціально-економічних стосунків, зокрема, в конфронтації між великими польськими землевласниками (можновладцями) і селянством та почасти дрібною шляхтою. «В Україні,— зазначає він,— розпочалася спершу мовчазна, але страшна своєю силою, напружена боротьба за вільне землеволодіння — боротьба між масою населення, що цю землю здобуло і колонізувало, та горсткою магнатів, озброєних власними арміями і державними привілеями Речі Посполитої»⁵¹. Неналежна еластичність польського уряду, який не зреагував на цю боротьбу, не зумів приборкати олігархів, ще більш прискорили виступ проти засилля можновладців і поклали початок кровопролиттю в Україні. «Воістину,— патетично вигукує Яблоновський,— *latifundia perdidere Poloniam*» (латифундії згубили Польщу)⁵².

Яблоновський повністю заперечує релігійний, а ще більш національний мотив боротьби. Він вважає, що в той час українці ще не мали достатньої національної свідомості, яка б спиралася на власну культуру, і тому залишалися українцями лише до тих пір, доки не зустрічалися з елементами більш передової польської цивілізації. «Русь,— вважає Яблоновський,— ще не тільки не виробила, але і не могла виробити до цього часу культуру Речі Посполитої, що по всій території держави залишалася, власне, польською. Русин залишався русином лише до тих пір, доки не зустрічався з освітою»⁵³.

Щодо релігійного протистояння, то тут Яблоновський висловлює думку, що «козаки ненавиділи унію і католицизм виключно як віру панську, підтриману польськими панами»⁵⁴. Саме на цьому ґрунті, вважає Яблоновський, в українській історіографії був сформульований за один з мотивів боротьби — релігійний фактор. Повторюючи тезу П. О. Куліша, що більшість населення України не брала ніякої участі в релігійній боротьбі, оскільки, по суті справи, релігійного питання в Україні того часу не було, Яблоновський стверджує, що, змішуючи соціальні і релігійні фактори, українські історики зробили погану послугу з'ясуванню історичної істини. Щоправда, у своїй останній праці з історії України Яблоновський дещо видозмінив своє ставлення до причин цього антагонізму, зауваживши, що «принаймні Хмельниччину визвали фактори дуже різноманітні, скомпліковані, не лише економічні й соціальні, не лише політичні, але навіть такі, що належали до ідеального світу — релігійні й до певної міри національні»⁵⁵.

Погляди Яблоновського на характер і причини польсько-українського протистояння XVII ст. мали сильний вплив на польську історичну думку і, по суті, знайшли своє продовження в ряді історичних досліджень⁵⁶.

Абсолютизація Яблоновським та його послідовниками на терені польської історіографії соціальних і почасти економічних чинників як домінант Хмельниччини, хоч і проливає світло на окремі аспекти, явища, але не дає йому каузального пояснення. Ігнорування національного мотиву повстання вступає в очевидне протиріччя з цілим рядом історичних фактів. Насамперед, теорія Яблоновського не дає відповідь на питання: «Чому в умовах чужої державності етнічна маса, що мешкала на території України, без почуття народної єдності і власної культури

не перетворилася в регіональну різновидність польського народу?». Дійсно, наукове пояснення проблеми може бути лише в тому разі, якщо підходити до її розгляду з точки зору існування на просторах України, задовго до входження її до складу Речі Посполитої, уже готового русько-українського народу із свідомістю своєї індивідуальності. Цей народ, правда, дещо послабшав під тиском чужої державності, але зумів вистояти і навіть встиг затримати при собі значну частину вищих верств усупереч навіть їх матеріальним і класовим інтересам⁵⁷.

Помилковою варто також визнати тезу Яблоновського про повну відсутність релігійного питання в Україні напередодні Хмельниччини. Безперечно, воно мало місце в історії польсько-українського протистояння, хоч і було викликане, як це аргументовано довів вже сучасник польського історика М. С. Грушевський, не так глибокими релігійними почуттями козацтва та його проводу, як більш з політично-тактичних та агітаційних мотивів серед найширших народних мас⁵⁸.

Оригінальний погляд Яблоновський висловив також на Києво-Могилянську академію і розвиток української культури в XVI—XVII ст. На його думку, заснована за зразком кращих у тогочасному західноєвропейському світі єзуїтських колегій, колегія Києво-Могилянська, дякуючи використанню латинської і почасти польської мов, тісно спілкувалася з західноєвропейською культурою, будучи її провідником в українське суспільство. «Києво-Могилянська академія,— констатує польський історик,— була посередником між Заходом і Сходом, що несла культуру західну в світ, яка була зовсім недоступною для останнього»⁵⁹.

В зв'язку з таким концептуальним підходом Яблоновський успіхи проникнення західної культури (її він ототожнює з польською) сприймає за ідеал і за мірило для оцінок явищ, пов'язаних з історією Київської академії. На його думку, цей процес мав кілька етапів. «Культура польська,— говорить він,— спочатку проникла в Русь зовсім не у властивій своїй оригінальній формі («Wyróżnej postaci»), якої тоді й сама не мала, але в латинській, західноєвропейській. Тоді кожне європейське суспільство, що прагнуло до вдосконалення, повинно було піддатися їй, піддалася тому цій латинській культурі і Русь, через її союз з Польщею і Литвою введена в сім'ю західноєвропейських народів»⁶⁰.

На думку Яблоновського, народ український в той час «не здатний був самостійно, без західноєвропейського впливу поставити організаційно і науково академію. На цю обставину вказує і домінування спляченого викладацького складу»⁶¹.

В контексті відношення до надбань польської культури Яблоновський розцінює також і діяльність найвидатніших організаторів і викладачів академії. З особливою симпатією й образністю він малює життєпис Петра Могили, який імponує йому саме тим, що спрямував розвиток освіти в Україні в бік західної культури. «Волох, русин, поляк разом — і кожна з рис його народних не відхиляє двох інших, і все зливається в ньому в абсолютну гармонію. Ревнивий ортодоксал східний і ворог відкритий Москви. Захисник прав народу руського і противник козаків, в той час як біскуп Верещинський їх приятель. А крім того, і над усім цим — щирий син Речі Посполитої Польської, істинна дитина польської культури»⁶².

Яблоновський розглядає Києво-Могилянську академію лише як посередницю між західною і східною культурою. Сама ж по собі, вважає дослідник, колегія не мала нічого самостійного й оригінального, тому й трапилось їй поступове знецінення як науково-освітнього закладу і кінець кінцем вона була перетворена в духовну академію, яка за своїм значенням не мала нічого спільного із своєю попередницею.

Погляд Яблоновського на історію Києво-Могилянської академії зустрів досить емоційну критику з боку відомих дослідників проблеми Ф. І. Титова і К. В. Харламповича. Зокрема, вони вбачали в дефініціях

автора монографії потяг до «польського звеличення» і пріоритет політики над наукою⁶³. Більш зважену й науково об'єктивнішу оцінку узагальненням Яблоновського на роль і значення Києво-Могилянської академії простежуємо в працях таких авторитетів в українській історіографії, як М. С. Грушевський і М. П. Василенко⁶⁴. Останній, зокрема, зазначає, що «основи шкільної системи, ряд предметів, які викладались в колегії, їх зміст близько стояли до західноєвропейських і польських зразків. Неможливо не признати вірним тому основних положень О. Яблоновського про відсутність оригінальності і самобутності Києво-Могилянської академії як штучно-освітнього закладу»⁶⁵.

Прагнення Яблоновського розглядати розвиток української культури в контексті порівняльного аналізу з досягненнями західноєвропейської цивілізації заслуговує пильної уваги. Звичайно, Київська академія не стояла осторонь загальноєвропейського культурного розвитку і зазнала його впливу. Однак ні вивчення латинської та польської мов, ні наявність поляків у середовищі викладачів академії, ще не дає підстав для безапеляційного твердження стосовно латино-польського характеру навчального закладу. Досить вказати на виявлені сучасними дослідниками елементи організаційної структури, що відрізняються від європейських зразків, широке використання української мови в сфері спілкування⁶⁶. Важко також, відштовхуючись від тези Яблоновського, дати правильне тлумачення тій опозиційній ролі, яку виконувала академія щодо польсько-католицького елемента навіть у ранній історії її існування.

Таким чином, навіть побіжний огляд творчої спадщини Яблоновського свідчить, що перед нами допитливий, оригінальний і самобутний дослідник, проторуючий нові шляхи в сфері наукового пізнання історії України. Звичайно, далеко не всі теоретичні узагальнення польського історика можуть сприйматися сучасними науковцями на віру. Частина з них уже спростована ходом розвитку історичної науки, але добросовісно зібраний шляхом нелегкої праці в архівах величезний фактичний матеріал, неординарні міркування й погляди на ключові проблеми української історії дають підставу констатувати, що без використання праць вченого неможливо серйозно вести мову про наукову розробку української історії XV — першої половини XVII ст. Сам же Яблоновський, який часто повторював, що його серце «поділене між Польщею та Україною», і краща частина досліджень якого стосується української історії, по праву повинен бути спопуляризованим на терені сучасної України.

¹ Бібліографію праць О. Яблоновського див.: *Przegląd Historyczny*.—1913.—Т. XVII.—Zeszyt 2.

² Докладніше біографія Яблоновського висвітлена: *Nalesz-Dobrowolski M. Aleksander Jablonowski*.—Warszawa.—1913.

³ *Autobiografia // Piśma A. Jablonowskiego*.—Warszawa.—1909.—Т. 1.—S. 317.

⁴ *Ibid.*—S. 319.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Korzon Tadeusz. Aleksander Jablonowski // Kwartalnik Historyczny*.—1914.—Rocznik XXVIII.—Zeszyt 2.—S. 147.

⁷ Про співробітництво А. Павінського і О. Яблоновського у виданні «*Zródła dziejowe*» див.: *Jablonowski Aleksander. Udział j. p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p. t.: Zródła dziejowe // Kwartalnik historyczny*.—1897.—Rocznik XI.—Zeszyt 3.—S. 483—510.

⁸ Антонович В. Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях; по новым данным, заключающимся в V и VI томах «*Zródła dziejowe*» Яблоновского // *Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца*.—К., 1888.—Кн. 2.—Март.—С. 42.

⁹ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // *Архив Юго-Западной России*.—К., 1886.—Ч. VII.—Т. 1.—С. 2.

¹⁰ *Piśma Aleksandra Jablonowskiego*.—Warszawa.—1911.—Т. 3.—S. 126.

¹¹ *Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская Старина*.—1896.—Т. 53.—Апрель.—С. 85—101.

- ¹² Kwartalnik Historyczny.— 1893.— Т. 3.— С. 436—476.
Передруковано в «Piśmach» A. Jabłonowskiego.— Warszawa.— 1909.— Т. 1.— С. 29—70.
- ¹³ Jabłonowski Aleksander. Starostwo Barskie // Kwartalnik Historyczny.— 1897.— Zeszyt 1.— С. 73.
- ¹⁴ Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej // Piśma A. Jabłonowskiego.— Warszawa.— 1912.— Т. IV.— С. 253—311.
- ¹⁵ Korzon Tadeusz. Aleksander Jabłonowski // Kwartalnik Historyczny.— 1914.— Rocznik XXVIII.— Zeszyt 2.— С. 170.
- ¹⁶ Високу оцінку праці Яблоновського дав М. П. Василенко. Див.: Очерки по истории Западной Руси и Украины.— К., 1910.— С. 97.
- ¹⁷ Ф. Т. Урок с Запада. Библиографическая заметка // Труды Киевской духовной академии.— 1902.— Март.— С. 459.
- ¹⁸ Киевская Старина.— 1902.— Т. 78.— Кн. 1—2.— С. 36—69.
- ¹⁹ Jabłonowski A. W sprawie «Akademii Kijowsko-Mohilanskiej» // Kwartalnik Historyczny.— 1902.— Rocznik XVI.— С. 460.
- ²⁰ Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej; Epoka przelomu z wieku XVI na XVII.— Warszawa.— Wiedeń.— 1889—1904.
З них Україні присвячений Dział II «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej.
- ²¹ Jabłonowski A. Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.— Kraków.— 1912.— С. V.
- ²² Ibid.— С. VI.
- ²³ М. Залізняк. Історія України Олександра Яблоновського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— 1913.— Т. 116.— С. 190—212.
- ²⁴ Там же.— С. 190.
- ²⁵ Там же.— С. 199.
- ²⁶ Serejski M. H. Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stolecia // Kwartalnik Historyczny.— 1955.— Rocznik. LXII.— N 3.— С. 66—98.
- ²⁷ Zasiadlenie Ukrainy // Ateneum.— 1888.— Т. 1.— С. 115—138; 308—309; Kolonizacja Ukrainy za ostatnich Jagellonów // Kwartalnik Historyczny.— 1893.— Rocznik VII.— Zeszyt 1; Ludność rolnicza Ziemi ukrainnych // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. 1.— С. 237—299; Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // Kwartalnik historyczny.— 1893.— Zeszyt III.— С. 436—476.
- ²⁸ Jabłonowski A. Starostwa Ukrainie w pierwszej polowie XVII w. // Źródła dziejowe.— Warszawa.— 1877.— Т. V.— С. VII.
- ²⁹ Див., наприклад: Томкiewicz W. Jaremi Wiszniowiecki.— Warszawa.— 1933; Wójcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej do roku 1632.— Warszawa.— 1934; Widacki J. Książ Jarema.— Katowice.— 1984.
- ³⁰ Jabłonowski A. Piśma.— Т. 1.— С. 97.
- ³¹ В чорновому рукописі монографії «Zasiadlenie Ukrainy w epoce litewskiej», що зберігається в ЦНБ АН України, ф. XXIV, спр. 2374, арк. 2 зв., Яблоновський приводить періодизацію польського колонізаційного руху в Україні. Перший етап він окреслює 1471—1569 рр., другий — 1569—1640 рр.
- ³² Źródła dziejowe.— Т. V.— С. IX.
- ³³ Ibid.— Т. XXII.— С. 123.
- ³⁴ Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации // Киевская Старина.— 1896.— Т. 53.— Апрель.— С. 101.
- ³⁵ Соболевский А. Население Украины в XVI в. // Живая Старина.— 1893.— Вып. III.— С. 396—399; Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной-России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России.— К., 1886.— Ч. VII.— Т. 1.— С. 2—6; Лазаревский А. М. Лубенщина и князь Вишневецкие // Киевская Старина.— 1896.— Т. 52.— Кн. 3.— С. 167—211; Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362—1569) // Киевская Старина.— 1882.— Т. 1.— Январь.— С. 1—48; Грушевський М. Господарство польського магната та Задніпров'ю // Записки Українського наукового товариства у Києві.— К., 1908.— Т. 1.
- ³⁶ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Повне збір. творів. У 25 т.— Філадельфія, 1980.— Т. 2.— С. 21—23, 27, 34; та ін.
- ³⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Там же.— Т. 3.— С. 86.
- ³⁸ Антонович В. Б. Исследования о городах Юго-Западного края // Монография по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 137—140.
- ³⁹ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия.— К., 1878.— С. 43.
- ⁴⁰ Білас Лев Р. До родовідної мислення В. Липинського // Повне збір. творів В. К. Липинського в 25-ти т.— Філадельфія.— 1980.— Т. 2.— С. XVII.
- ⁴¹ Zasiadlenie Ukrainy // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. 1.— С. 100.
- ⁴² Білас Лев Р. До родовідної мислення В. Липинського.— С. 71.
- ⁴³ Теорія походження українського козацтва в найбільш концентрованому вигляді викладена Яблоновським в III розділі «Козаччина» «Historia Rusi Poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej».— Kraków.— 1912.
- ⁴⁴ Левобережная Украина в XV—XVII ст. Очерк колонизации.— С. 92.

- ⁴⁵ Źródła dziejowe.— Т. XXII.— S. 417.
⁴⁶ Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.— S. 198.
⁴⁷ Kozaczyna a legitymizma: dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy: Batoruńska i Baturuńska // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. II.— S. 232—269.
⁴⁸ Ibid.— S. 267.
⁴⁹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки.— К., 1904; Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник в честь М. Грушевського.— Львів.— 1908; Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси. Львів, 1908.— Т. VIII.
⁵⁰ Kresy Ukrainne po «licholeciu»— do ruiny // Piśma A. Jabłonowskiego.— Warszawa.— 1911.— Т. 3.
⁵¹ Źródła dziejowe.— Т. XXII.— S. 439.
⁵² Ibid.
⁵³ Kresy Ukrainne po «licholeciu»— do ruiny // Piśma A. Jabłonowskiego.— Т. III.— S. 339.
⁵⁴ Ibid.— S. 356.
⁵⁵ Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej.— S. 217.
⁵⁶ Tomkiewicz W. Kozaczyna Ukrainna.— Lwów.— 1939; Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie Dzieje kozaczyzny do 1648 roku.— Kraków—Wrocław.— 1984.
⁵⁷ Див. ґрунтовну розвідку: Матвій Стахів. Вплив Хмельниччини на формування української нації // Записки Наук. товариства ім. Шевченка.— Мюнхен.— 1948.— Т. CLVI.— С. 65—90.
⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII.— Ч. 3.— С. 210—213.
⁵⁹ Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Zarus historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi.— Kraków.— 1899—1900.— S. 2.
⁶⁰ Ibid.— S. 17.
⁶¹ Jabłonowski A. W sprawie «Akademii Kijowsko-Mohilańskiej» // Kwartalnik Historyczny.— 1902.— Rocznik XVI.— S. 580.
⁶² Akademia Kijowsko-Mohilanska.— S. 217.
⁶³ Федор Титов. Урок с Запада // Труды Киевской духовной академии.— 1902.— Март.— С. 450—479; К. Харлампович. Александр Яблоновский. Очерк истории Киево-Могилянской академии в связи с общим развитием западной цивилизации на Руси // Киевская Старина.— 1902.— Т. 78.— С. 36—69.
⁶⁴ Грушевський М. Очерк історії українського народу.— К., 1990.— С. 299; Василенко Н. П. Очерки по історії Західної Русі і України.— К., 1910.— С. 96—97.
⁶⁵ Там же.
⁶⁶ Хижняк З. І. Киево-Могилянська академія.— К., 1981.— С. 60—63.